

ИКОНОМГЕОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ КЪМ НЯКОИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПОНЯТИЯ ЗА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В ДРЕВНОТО МИНАЛО

Румен Янков

ECONOMIC AND GEOGRAPHIC NOTES ON SOME ARCHEOLOGICAL CONCEPTS ABOUT THE SETTLEMENT NETWORK IN THE REMOTE PAST

Rumen Yankov

***Abstract:** The further in the past the forms of people's habitation and their interaction with the environment date back, the more they, as a field of research, move away from the subject of geography and enter the sphere of archeology. The economic geography deals mainly with the modern reality but a great number of its concepts and approaches in the study of the settlement network have common ground with archeology.*

***Key words:** settlement network, land, settlement model, settlement system, proto-cities, geoarchaeological prediction.*

Колкото по-отдалечени в миналото са формите на обитаванена човека и на взаимодействието му със средата, толкова повече те, като изследователска област, се отдалечават от предмета на географията и навлизат в обсега на археологията. Икономическата география е ангажирана главно със съвременната действителност, но редица от нейните понятия и подходи в изучаването на селищната мрежа имат допирни точки с тези от археологическата наука.

Теренните проучвания и разкопките дават все повече данни за праисторически селища в различни части на страната. Нарастващият сбор от новооткрити обекти, синхронни във времето, изисква геоархеологическа интерпретация.

Относително сигурен пункт при разглеждането на въпросите за **селищната мрежа** е много по-малката гъстота на населението през най-ранните епохи на уседнало местоживеене. При традиционен характер на естественото възпроизводство прирастът на населението е много бавен. Оценките на броя му в Древна Тракия, макар и условни, сочат единодушно по-малко от 1 млн. д. в началото на I век [1]. Още по-малобройно е населението през предишните епохи. Най-общ указател за динамиката е историко-демографската хипотеза, според която, за пет хилядолетия до началото на н.е. населението на света нараства от около 30 на 200 млн. д., т.е. 6–7 пъти при средногодишен темп 0,1%. Това нарастване е съпътствано от разширяването на обитаваната територия

---

¹ Ал. Фол, К. Порожанов и др.; вж. също Аркадиев, Д. 1986, с. 3–11.

(ойкумена). Може да се предположи, че началото на неолитното развитие в нашите земи е при население около 100 хил. д.

Родовата община, формираща селище, е имала средно 50-60 д. [Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993, с. 155]. Като се има предвид, че са съществували и по-големи къснонеолитни селища, приютявали няколкостотин души, то хипотетичният общ брой на селищата през неолита в съвременните предели на страната е между хиляда и две хиляди. Това съответства на средна гъстога 1–2 селища на 100 км², като тя е значително по-голяма в ниските пояси и много по-малка в планинските територии – Родопите, Стара планина и др., презаселвани, както се предполага, само в периоди на катаклизми [Тодорова, Х. 1986, с. 48].

Разреденото население в древността е сред малкото неемпирични ориентир при историко-географското реконструиране на средната големина на селищата и гъстотата на селищната мрежа. Последната не реагира равнозначно и едновременно с промяната на броя на населението. Всъщност, гъстотата на селищната мрежа зависи повече от наложилите се в определен район селищни форми, отколкото от броя на населението.

Редица регионални археологически изследвания съдържат обобщена оценка на броя на селищата през един или друг период. В Родопите, напр., са установени над 30 селища от желязната и римската епоха с много висока приемственост в селищното развитие [Илиев, Й. 2012, с. 24–25]. Предполага се съществуването на около 200 укрепени селища от къснохалколитната култура в Северозападна България. Това означава исторически нарастваща гъстота на селищната мрежа и съответно – скъсяване на междусъседските разстояния, което е предпоставка за постоянни и по-интензивни контакти между селищата.

Най-пряко взаимоотношение на селищата със средата е ресурсопотреблението. Естествените връзки със землището се проявяват като локализационни фактори. Анализът на локализацията за всяко конкретно селище се концентрира на първо място върху ресурсите на местно ниво. Представата за „**захранващата територия**” (землището) се основава на необходимата постоянна връзка със земята, благодарение на която се задоволяват ежедневните жизненни нужди.

За селските селища са характерни центробежните движения, свързани с трудовата дейност в землището. По-големите разстояния означават по-големи разходи в осигуряването на прехраната². Следователно, в гравитационния модел селище-землище интензивността на експлоатация на заобикалящата територия намалява с отдалечаване от местообитанието до достигане на пределите, зад които разходите на труд и време стават неоправдани. Тази абстракция не отчита конкуренцията за територия от съседните населени места. В периферията на землищата усилията им в земеползването се срещат и формират фактическите землищни граници.

Териториалният анализ често се разглежда само като анализ на локално ниво, а емпирично установените зависимости на локализацията на селищата

---

² За приложим алгоритъм в изследването на селищните модели в древността вж. Узун, Ж. 2011, с. 27.

спрямо надежден водоизточник, земеповърхни форми и др. природногеографски дадености, се описват стандартизирано като „разположени на надзаливна тераса”, „в близост до извор” и т.н. Императивно, те се считат за главни фактори в развитието на селищната мрежа въобще. Селищата възникват при благоприятни условия за осигуряване на храна, вода, огрев и строителни материали, но тази благоприятност е винаги относителна, и отсъствието и не означава ненаселеност. Чувствителността към средата в обществата с ниски технологични възможности прави стопанските и селищните форми изключително гъвкави.

Няма съмнение, че достъпът до природните ресурси в ранните етапи е оказал силно въздействие върху формирането на селищата, но селищната мрежа, от гледна точка на структурите и динамиката си, зависи главно от демографски, икономически и политически фактори. Те въздействат върху вида, големината, функциите и съподчинеността на селищата. Селищната мрежа има известна автономност и еволюционна способност. Именно вътрешноприсъщите закономерности определят главните и пространствени характеристики – разположението на центровете, брой на гравитиращите селища, разпределението на зоните на влияние и др.

На регионално ниво трябва да се отчита обменът между селищата и взаимното им допълване. Той е следствие от специализацията на селищата, повлияна от естествената неравномерност в териториалното разпределение на ресурсите, не само поземлени. Епохите на металите засилват разделението на труда, при което нараства значението на неселскостопански дейности – занаяти, търговия, строителство и др. Те поставят специфични изисквания пред разположението.

Освен това, ресурсите са с различна ценност, предназначение и честота на потреблението, а времевите контури (изохрони) на снабдяването зависят от характера на терена³, което налага при изучаването им да се прилагат географска информация и географски методи. Въобще, природните, стопанските, социалните и отбранителните взаимоотношения с околната територия, и между самите населените места в района, са фактори с преплитащо се значение за състава, гъстотата и конфигурацията на селищната мрежа.

Античните селища в района на Казанлъшката и Карловската котловина заемат северните склонове на Средна гора и подножието на Стара планина. Стръмните южни склонове на Стара планина не позволяват (с някои изключения) изкачването на селищата във височина [Узунов, Ж. 2011, с. 207]. Наред с другите предимства, това разположение „спестява” плодородните земи в земеделската сърцевина – котловинните полета. Приликата със съвременните линии от селища в подбалканските котловини е очевидна.

При сходни условия по-големите селища имат по-големи землища. Смята се, че намаляващото естествено плодородие в условията на екстензивно земе-

---

³ Най-често радиусът на землището се определя като съответстващ на едночасов преход пеша – вж. напр., Гърбов, Д. 2015, с. 28.

делие е водило до периодични премествания на селищата. Снабдяването с храни зависи не само от размера и плодородието на непосредственото обкръжение. Силно влияние оказва изнесената стопанска дейност, напр. сезонните премествания на добитъка, както и търговския обмен. Той, впрочем, се проявява най-слабо при аграрно, натурално стопанство с еднотипно производство.

Емпиричните данни дават насока към някои възможни пропорции. Като същински градски центрове от тракийската епоха, Хелис и Севтополис имат укрепена площ, съотв. 100 дка и 50 дка. Като се включи и застрояването пред крепостните стени, то населението им е надхвърляло 1–2 хил. д. В Казанлъшката котловина са установени значителен брой малки селища със застроена площ от няколко декара, вероятно население под 100 д. и разстояние до съседните селца под 2 км. Дори и големите села по археологически сведения едва ли са превишавали население 200–300 д. При добиви от зърнени култури – ечемик, пшеница и др., около 50 кг/дка (5–10 пъти по-ниски от съвременните в България), необходимата площ за изхранването на един жител и запазване на посевен материал е била 6–8 дка. Тя е напълно осигурима дори и при сгъстена селищна мрежа и обработване на по-малко от една четвърт от землището.

Катоикономгеографско понятие, **селищният модел** е логическа схема на основните елементи и характеристики на селищната мрежа. Историческият и археологическият му обхват е от разпределение на обекти в пространството (района) до много по-широкото схващане на селищния модел като съвкупно поведение на териториалните общности по отношение на обитаването, социалната и стопанската дейност.

Археологическите проучвания дават свидетелства за традиции при избора на място за постоянно обитаване и в строителството още от неолита. Наличието на устройствен план и последователността в застрояването говорят за дългосрочни намерения при създаването на селищата. Организираният живот, относителната сигурност и сполучливото местоположение са фактори поддържащи непрекъснатостта в обитаването. Установено е, че продължителността на съществуването на тракийските селища от типа „коме“ (село) през желязната епоха варира от няколко десетилетия до над един век.

Наложилите се селищни форми представляват адаптация на заселването към местните условия. Археологическите проучвания доказват многообразието от селищни видове – малки компактни села, селища с еднофамилна разредена застроявка, големи селища с „анекси“, укрепени селища и др. Праисторическите и античните селищни мрежи включва представители и на трите обобщени пространствени форми – пръсната, полупръсната и купна (компактна). Разкритията на застрояката на праисторическите селища в различни части на страната свидетелстват за забележително устойчиви във времето черти – напр., широко разпространение на двуетажни жилища в планинските райони, на пръснати селища в Родопите, малки махали в Стара планина и т.н.

Селищните модели са в центъра на георхеологическите анализи, особено във връзка с т.нар. прогнозно моделиране. Моделът се основава на разбирането

за устойчивост, приемственост и закономерност в развитието на селищната мрежа. Самото понятие **селищна система** е много близко по съдържание. В икономикогеографските схващания елементите на селищната мрежа са не само в териториално, но и във функционалното единство, благодарение на което тя се проявява като система.

Изследването на селищните системи включва функциите на селищата, и междуселищното взаимодействие на регионално и локално ниво. Тези въпроси са свързани с ролята на градовете, централността, специализацията на селищата и др., с важно място в методологията на икономическата география. Макар и отнесено към исторически отминали реалности, понятието селищна система в археологическа контекст също съдържа географска трактовка. Формирането на селищните системи е процес едновременно на „запълване” на територията с население и селища, и от друга страна, на йерархизиране на междуселищните отношения. Степента на устойчивост, т.е. стабилизирането на системата за по-дълъг период силно зависи както от външни геополитически фактори, така и от вътрешни фактори – адекватно ресурсопотребление, демографски растеж и др.

В голяма част от нашата страна праисторическите селища са образували в процеса на развитието си селищни могили. Явлението е характерно за обширен ареал от Месопотамия до Средния Дунав [Георгиев, Г. 1960, с. 325]. В България са установени над 500 селищни могили [Тодорова, Х. 1986, с. 45], съдържащи културни наслоявания от неолита до бронзовата епоха, а в някои – до средновековието (Юнаците, Берекетска могила, Дуранкулак и др.). Уседналото обитаване на земеделско население, прекъсвано за относително кратки периоди, предполага продължително синхронно съществуване на значителен брой селища от този тип.

Съществено значение има факта, че селищните могили се развиват като укрепени селища. Масово укрепяване на селищата през халколита е породено от разслоението и въоръжените сблъсъци, които съпътстват преселванията и запълването на територията. Израстват селища с по-значими стопански и управленски функции. Очертава се селищна йерархия с центрове и съподчинени звена. Селищните могили у нас са с площ в широкия диапазон от 10 до 100 дка. При една рационална норма за гъстонаселени селищни територии, особено като се има предвид широкият културен пласт от синхронни открити селища около най-големите могили, населението е достигало няколко хиляди души.

Броят на селищата през медната епоха силно се колебае. В определени периоди се констатира голяма гъстота на селищната мрежа, като на места селищата са на разстояние само 6–7 км поради бързото нарастване на населението [Тодорова, Х. 1986, с. 48].

Континуитетът в съществуването на селищата има археологически и географски смисъл, който не е съвсем еднозначен. За археологията указател за идентичност на селището е съответния пласт маркиращ културно-исторически период. Културният пласт съдържа строителни хоризонти (слоеве). Водещ е строителния и културен интегритет. Формирането на могилата е резултат от последователно съществували селища, изцяло или частично, стратиграфски

върху предходните [Петров, В. 2012, с. 125–126]. От географска гледна точка, „наследяването” на едно селище се определя от постоянството в местоположението и функционирането на обекта.

Общо взето, в археологическата литература посветена на праисторическите селища се разграничават селища-могили, открити селища с тънък културен слой и укрепени селища на естествени възвишения. Археологическите проучвания по протежение на инфраструктурни трасета през последните години установиха редица открити селища от неолита и по-късни епохи южно от Стара планина [вж. Бояджиев, Я. 2013, с. 67–98]. Това променя представите за териториалното и хронологично разграничение на главните типове и съответно, на свързаните с тях наземни и вкопани жилища. Логичното предположение, за едновременно съществуване на селищни могили – част от които вероятно имат функциите и значението на **протоградове** и открити селища с жилища-землянки. Последните (понякога със значителни размери поради свободната застрояка) са с по-кратък селищен живот, типичен за селата, ориентирани към примитивно земеделие и пасищно животновъдство.

Възможността за прехрана при нископродуктивно селско стопанство по естествен начин раздалечава селищата, „разпръсва” ги в контролираната територия, а необходимостта от връзки (религиозни, търговски, отбранителни и др.) въздейства в обратна посока и чрез средищата от нисък ранг поддържа селищната мрежа в единство. Балансът между двете тенденции определя средните разстояния между селищата и в крайна сметка, гъстотата на селищната мрежа.

Особено внимание заслужава ролята на могилените селища в праисторическите селищни мрежи. Селищата възникват при повече или по-малко дълговременни намерения на обитателите. Формирането на селищните могили свидетелства за териториална устойчивост, основаваща се на оптимални връзки със захранващата територия. Те обезсмислят или правят неизгодно преместването на селището. Продължителното местообитаване носи редица предимства.

Откритите селища са два типа: самостоятелни и такива, които са включени като сателитни на могилените селища. Сравнително малко от тях са проучени, вкл. защото повечето от тях се намират в ниви и културният хоризонт е разрушен. Известен е фактът, че с времето площта на селищната могила намалява поради конусообразното ѝ нарастване във височина, докато населението на селището вероятно се увеличава. Пренаселеността в ядрото води до хоризонтално развитие или разпръсване на махали, сателитни селища и отделни стопанства – стопански анекси, към по-отдалечени части от землището [Стефанова, М. 2013, с. 34]. Това вероятно подсказва възникващи отношения град-предградия, развити в по-късни исторически периоди – античност и средновековие.

Градовете израстват в селищната структура на старите общества като племенни, култови и властови центрове [вж. напр. Петров, Д. 2014, с. 9]. Те се отличават по плановия начин на изграждане, укрепяването, участието на камъка като строителен материал, развитите занаяти, по-големия брой жители и т.н.

Наследяването на традицията на централното място личи от античните укрепления и светилища изградени върху част от селищните могили. Установяването на селищната могила с характеристиките на протоград е указание за съществуването и на няколко други в приблизителен радиус 15–20 км и по-близко обкръжение от съподчинени селища⁴.

Една от възможностите, които предлага теорията, е концепцията за централните места. Ако приемем установените селищни могили (или по-големите от тях) за протоградове, то те могат да се разглеждат като централни селища със съответен ранг, около които са се изграждали „клетките“ на селищната мрежа. Аналозиите са твърде общи, особено като се отчете факта, че В. Кристалер разработва географската си теза на примера на друга историческа реалност.

В тази връзка, „недостигът“ на разкрити селищни обекти вероятно е следствие най-вече на фрагментарните проучвания на територията, а не на истинското им отсъствие. Различията в населеността са обективни, но едва ли сериозно може да се приеме, че в нашите земи през неолита и халколита са съществували обширни пространства без постоянно обитаване⁵. Селищата са главна форма на човешкото присъствие в територията.

Възстановката на селищната мрежа (т.е. селищния модел) трябва да отговори на един от основните изследователски въпроси в **геоархеологическото прогнозиране** – къде следва да се търсят липсващите елементи – селищата, които поради своя по-кратък живот са оставили трудно забележими следи в територията. Прогнозните модели обикновено се разделят на две групи в зависимост от това дали доминира индуктивния или дедуктивния подход. В първата, прогнозите произлизат от зависимости, установени в достатъчна база археологически данни и статистически изведени отношения обект – среда. Разбира се, „пространствената логика“ зависи не само и даже не толкова от топографската обусловеност, колкото от връзките между самите обекти. Когато теренните данни не са в състояние да помогнат, се преминава към по-абстрактни прогнозни модели, основани на теории за пространственото поведение [Прахов, Н. 2013, с. 14–15].

И двата подхода се опитват да пресъздадат разположението на обектите в исторически и геопространствен контекст. При конструирането на прогнознния модел в ГИС среда, археологическите данни могат да се интегрират с тези на историческата география и съвременната география на селищата, поне що се отнася до разположението, гъстотата, пропорциите и връзките в системата [Прахов, Н. и др. 2011, с. 71–121]. Целта е да се създаде една опростена схема – отражение на общите закономерности в развитието и функционирането на селищната мрежа, която практически може да се прилага ретроспективно.

---

⁴ 30–40 км според Балабанов, П. 2006, с. 256.

⁵ Срв., напр., мнението на Грозданова, Г. 2012, с. 6.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Аркадиев, Д. 1986 – Д. Аркадиев. Населението на България през средновековието (VII–XIV в.). – В: Население, кн. 2, 1986, 3–11. [D. Arkadiev. Naselenieto na Balgariya prez srednovekovieto (VII–XIV v.). – V: Naselenie, kn. 2, 1986, 3–11.]

Балабанов, П. 2006 – П. Балабанов. Характеристики на градовете в Древна Тракия. – В: МИФ 14: Тракия и околният свят 2. София, 2006, 248–266. [P. Balabanov. Karakteristiki na gradovete v Drevna Trakiya. – V: MIF 14: Trakiya i okolniyat svyat 2. Sofia, 2006, 248–266.]

Бояджиев, Я. 2013 – Я. Бояджиев. Открити селища и селищни могили – причини за различията в селищното и жилищното устройство. – В: Бе-СА Българско е-Списание за Археология, vol. 3 (2013), 67–98. [Ya. Boyadzhiev. Otkriti selishta i selishtni mogili – prichini za razlichiyata v selishtnoto i zhlishtnoto ustroystvo. – V: Be-SA Balgarsko e-Spisanie za Arheologiya, vol. 3 (2013), 67–98.]

Георгиев, Г. 1960 – Г. Георгиев. Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания. – В: Światowit: rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej, 23/1960, (Światowit-r1960-t23-s309-339.pdf), 309–339. [G. Georgiev. Glavni periodi v razvitieto na kulturata prez neolita i mednata epoha v Balgariya v svetlinata na nay-novite arheologicheski prouchvaniya. – V: Światowit: rocznik poświęcony archeologii przeddziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej, 23/1960 (Światowit-r1960-t23-s309-339.pdf), 309–339.]

Грозданова, Г. 2012 – Г. Грозданова. Населението на Южна България VI – IX в. (по археологически данни) – Автореферат. София, 2012. [G. Grozdanova. Naselenieto na Yuzhna Balgariya VI – IX v. (po arheologicheski dannii) – Avtoreferat. Sofia, 2012.]

Гърбов, Д. 2015 – Д. Гърбов. Римски и ранновизантийски селищни модели в долината на Средна Струма (II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.) – Автореферат. София, 2015. [D. Garbov. Rimski i rannovizantiyski selishtni modeli v dolinata na Sredna Struma (II v. pr. Hr. – VII v. sl. Hr.) – Avtoreferat. Sofia, 2015.]

Илиев, Й. 2012 – Й. Илиев. Родопите в историята на Древна Тракия. Автореферат. София, 2012. [Y. Iliiev. Rodopite v istoriyata na Drevna Trakiya. Avtoreferat. Sofia, 2012.]

Петров, В. 2012 – В. Петров. Нови аспекти в типологизацията и терминологията на селищните обекти в праисторията. – В: Бе-СА Българско е-Списание за Археология 2/2012 (Be-JA_2-2_2012_123-133.pdf), 123–133. [V. Petrov. Novi aspekti v tipologizatsiyata i terminologiyata na selishtnite obekti v praistoriyata. – V: Be-SA Balgarsko e-Spisanie za Arheologiya 2/2012 (Be-JA_2-2_2012_123-133.pdf), 123–133.]

Петров, Д. 2014 – Д. Петров. Античните пътища в Лудогорието (IV в. пр. н. е. – VI в. н. е.) – Автореферат. Шумен, 2014. [D. Petrov. Antichnite patishta v Ludogoriето (IV v. pr. n. e. – VI v. n. e.) – Avtoreferat. Shumen, 2014.]

Прахов, Н. и др. 2011 – Н. Прахов и др. Прогнозно моделиране в археологията: световна практика и български перспективи. – В: Българско е-списание за археология = Bulgarian e-journal of archaeology, 1, 2011, 71–121. [N. Prahov i dr. Prognozno modelirane v arheologiyata: svetovna praktika i balgarski perspektivi. – V: Balgarsko e-spisanie za arheologiya = Bulgarian e-journal of archaeology, 1, 2011, 71–121.] < http://be-ja.org/issues/2011-1-1/Be-JA_1-1_2011.pdf>

Прахов, Н. 2013 – Н. Прахов. Интердисциплинарни методи при реконструиране на палеоландшафта и създаване на прогнозни модели за идентифициране на археологически обекти под вода – Автореферат. София, 2013. [N. Prahov. Interdistiplinarni metodi pri rekonstruirane na paleolandshafta i sazdavane na prognozni modeli za identifikatsirane na arheologicheski obekti pod voda – Avtoreferat. Sofia, 2013.]

Стефанова, М. 2013 – М. Стефанова. Културна характеристика на периода Св. Кирилово (РБЕ 3) в Тракия – Автореферат. София, 2013. [M. Stefanova. Kulturna harakteristika na perioda Sv. Kirilovo (RBE 3) v Trakiya – Avtoreferat. Sofia, 2013.]

Тодорова, Х. 1986 – Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България, София, 1986. [H. Todorova. Kamenno-mednata epoha v Balgariya, Sofia, 1986.]

Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993 – Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 1993. [H. Todorova, I. Vaysov. Novokamennata epoha v Balgariya. Sofia, 1993.]

Узунов, Ж. 2011 – Ж. Узунов. Селищни модели в горнотракийската низина през VI–I в. пр. Хр. (Северните части на Западна Горнотракийска низина, Карловска и Казанлъшка котловини). София, 2011. [Zh. Uzunov. Selishtni modeli v gornotrakiyskata nizina prez VI–I v. pr. Hr. (Severnite chasti na Zapadna Gornotrakiyska nizina, Karlovska i Kazanlashka kotlovini). Sofia, 2011.]